

Socialna pedagogika v kontekstu edukacijskih politik in koncepta socialnega kapitala

Social pedagogy in the context of educational politics and the concept of social capital

Nataša Zrim - Martinjak

Povzetek

Nataša Zrim - Martinjak, univ. dipl. soc. ped., Stanovanjska skupina Kranj, Vzgojni zavod Kranj, Šempeterska 3, Kranj.

Prispevek postavlja socialno pedagogiko v kontekst edukacijskih politik in koncepta socialnega kapitala. Pri tem zagovarja mesto in vlogo socialne pedagogike v socialni vzgoji in izobraževanju ter poudarja njen pomen. Socialni kapital aplicira na področje vzgoje in izobraževanja, ga obravnava kot pomemben resurs v razvoju družbe in posameznika ter ga postavlja ob bok človeškemu kapitalu. Z osrednjim vprašanjem prispevka – kako se tri kategorije, ki jih razume kot temeljne v razvoju sodobne družbe in posameznika, in sicer dostop do izobraževanja, uspeh (dosežki) v izobraževanju ter prenos in širjenje pridobljenega znanja, kažejo v sodobnih evropskih edukacijskih politikah – raziskuje mesto socialne pedagogike v edukacijskih politikah, do katerih zavzema kritično stališče. Ugotavlja, da ima socialna pedagogika v edukacijskih politikah mesto in priložnosti na področju socialne vzgoje in izobraževanja, kar pomembno prispeva k razvoju sodobne družbe in

posameznika. Odprto pa ostaja vprašanje, kako se bo do izpostavljenega opredelila sama stroka.

Ključne besede: *socialna pedagogika, socialna vzgoja in izobraževanje, socialni kapital, človeški kapital, edukacijske politike, dostop do izobraževanja, uspeh v izobraževanju, znanje*

Abstract

This article places the social pedagogy in the context of educational politics and the concept of social capital. It argues that social pedagogy has its important place and role to play in social education. The social capital is here applied to education and seen as an important resource in the development of society and individuals in it, taking its place right next to the human capital. Focusing on the main question how the three categories considered as fundamental in the development of the individual and society, namely, the access to education, achievements in education and the application and dissemination of acquired knowledge, are represented in the contemporary education policies in the European countries, the article is trying to ascertain the position of social pedagogy in the European educational policies scrutinised here by the author. It is concluded that social pedagogy has a position and opportunities in education and can significantly contribute towards the development of the society and every individual. However, it remains to be seen what stand the professionals in the field will take.

Key words: *social pedagogy, social education, social capital, educational policies, access to education, achievements in education, application and dissemination of the acquired knowledge*

Uvod

Ozadje razprave so spoznanja in ugotovitve iz neposrednega dela v praksi, in sicer s socialno izključenimi mladimi, ki imajo čustvene, vedenjske in socialne težave, ki se odražajo npr. skozi šolski neuspeh, neadekvatno reagiranje na svoja čustva in čustva drugih, nekonstruktivno reševanje konfliktov, slabo opremljenost s komunikacijskimi veščinami, nesodelovalno naravnane medosebne odnose, prelaganje lastne odgovornosti na druge in težave pri socialnem vključevanju. Ti mladi so šolski primer vedno aktualnega in nerešenega konflikta med posameznikom in socialno okolico (širšo družbo). V vmesnem, odprtem prostoru med njima se s svojim delovanjem giblje socialna pedagogika. Dolgo smo se spraševali, kaj je tisto, s čimer bi resnično prispevali k posameznikovi socialni vključenosti. Na katerem področju v celi paleti takih in drugačnih obravnav in pomoči, ki so jih deležni ali se jim ponujajo, (naj) nastopijo pomoč, usmerjanje, svetovanje, vzgoja in učenje socialnega pedagoga, da bi se opremili z manjkajočimi veščinami in kompetencami, ki jih predpostavlja socialna vključenost sodobne družbe? Na temeljih neposrednih spoznanj ponujamo sledeč odgovor.

Načelo, da živimo z vstopanjem v odnose z drugimi, je temeljna struktura, ki velja za vse izkušnje in dejavnosti posameznikov in družbe. Iz tega razloga je prva naloga izobraževanja /.../, da nauči ljudi živeti v osebnih odnosih z drugimi. To lahko imenujemo učenje o življenju v skupnosti. Zame je to najpomembnejša naloga, kajti če nam spodleti, je to napaka v temelju, ki je ni mogoče popraviti s poznejšimi uspehi na drugih področjih; kajti naša zmožnost, da vstopamo v poln osebni odnos z drugimi, je mera naše človeškosti. Nečloveškost namreč ni nič drugega kot sprevrženost človeških odnosov.

(McMurray, 1958; po Munn, 2000: 168.)

Socialna pedagogika že sama s svojim nazivom govori, da pokriva področje socialne vzgoje in izobraževanja. *Pedagog* je (po Slovarju slovenskega knjižnega jezika), kdor se poklicno ukvarja z vzgojo in izobraževanjem oz. strokovnjak za pedagogiko, vedo o vzgoji in izobraževanju. Iz česar sledi, da je socialni pedagog tisti, ki

se poklicno ukvarja s socialno vzgojo in izobraževanjem. *Socialen* (po SSKJ) se nanaša na družbo in proučuje socialne odnose. Zato so možnosti in potenciali (glede na dosedanji razvoj) socialne pedagogike v učenju o/v medosebnih, socialnih odnosih, veščinah in kompetencah, kar pomeni prispevek k socialnemu razvoju posameznika in pridobivanje oz. dvigovanje zaloge socialnega kapitala, ki posledično prispeva k stopnji človeškega kapitala, ta pa v sistemu vzgoje in izobraževanja sodobne družbe zaseda vodilno mesto v pomenu in pozornosti, ki sta mu namenjeni. Človeški in socialni kapital oba pomembno prispevata k socialni vključenosti. *Socialni kapital* predstavlja *socialne mreže in participacijo v socialnem okolju*. Socialne mreže usposabljujejo posameznika, skupine in skupnosti za deljenje skupnih norm, vrednot, kulture, navad in običajev ter spodbujajo zaupanje in razumevanje, kar krepi *sodelovanje v ali med skupinami* z namenom doseči skupni cilj. Socialni kapital se razume kot *posameznikov in družbeni vir, pri katerem gre za investiranje v medosebne odnose* in ki je v podporo socialnemu vključevanju v sodobni družbi. *Človeški kapital* predstavlja *skupek posameznikovega znanja, veščin, kompetenc in lastnosti*, ki prispevajo k osebnemu, socialnemu in ekonomskemu zadovoljstvu. Človeški kapital se razume kot *individualni vir, ki se manifestira v znanju, veščinah in drugih kvalifikacijah*.

Namen prispevka je poudariti ter dokazati mesto in vlogo socialne pedagogike v *socialni vzgoji in izobraževanju* v kontekstu *edukacijskih politik in koncepta socialnega kapitala*. Osrednje raziskovalno vprašanje prispevka je, kako se tri kategorije, ki jih razumemo kot temeljne v razvoju sodobne družbe in posameznika, in sicer *dostop do izobraževanja, uspeh (dosežki) v izobraževanju ter prenos in širjenje pridobljenega znanja*, kažejo v sodobnih evropskih edukacijskih politikah. In nadalje, kje v kontekstu sodobnih edukacijskih politik je mesto in priložnost socialne pedagogike? Vprašanja raziskujemo z analizo uradnih dokumentov Evropskega sveta, Sveta za izobraževanje in Evropske komisije, ki pojasnjujejo ozadje in aktivnosti procesa *Izobraževanje in usposabljanje 2010* ter oblikujejo sodobne evropske edukacijske politike. Izpostavljene kategorije smo izbrali, ker jih razumemo kot aktualne pogojevalce razvoja posameznika in družbe ter so v neposredni povezavi s socialno pedagogiko oz. njenim delovanjem. Ideje prispevka izhajajo iz prepričanja, da je prihodnost socialne pedagogike v razvijanju

novih konceptov in v sodelovanju pri razvojnih politikah. Oboje na temeljih praktičnega ozadja, spoznanj in utemeljitev neposrednega socialnopedagoškega delovanja, kar so pogoji za razvoj.

Izzivi sodobne družbe in odzivi sodobnih razvojnih politik

Živimo v času globokih družbenih, ekonomskih in kulturnih sprememb; v svetu negotovosti, majavih tal, kjer staro razpada, novo pa je še nejasno. Sodobni fenomen socialnega izključevanja, ki se pojavlja v večdimenzionalni obliki, še dodatno potrjuje družbene spremembe. Futurologi niso prizanesljivi v napovedovanjih družbenih stanj, ki prihajajo. Prihaja čas velikih razlik in prepada med vključenimi in izključenimi. Prvi bodo privilegiranci, drugi marginalci (Rifkin, 2000). Tehnološki napredek na eni strani rojeva dobrine in omogoča lažnejše življenje, na drugi pa postavlja temelje za »rizično družbo«, družbo tveganja (Beck, 1992). »Družba tveganja je družba katastrofe.« (Ibid.: 24.) Natančneje, prikrite katastrofe, saj je tveganje »nevidno« (ibid.: 30). Stalni spremljevalec modernizacije je »občutek negotovosti in strah pred prihodnostjo« (Ule, 2000: 40). Strah za lastno eksistenco povzroča dnevne psihološke krize ter glede prioriteten znanj in veščin zmedo v posamezniku. »V družbi tveganja dodatne veščine dobijo življenjsko pomembnost.« (Beck, 1992: 76.)

Vse to govori v prid temu, da sta socialna vzgoja in izobraževanje ključni področji socialne pedagogike v družbi tveganja. Po Bourdieuju (v Grenfell in James, 1998) je izobraževanje polje medsebojnih relacij, je del kulture, del celotnega sistema. V mreži sistema omogoča povezave z drugimi polji. Znanje je produkt izobraževanja, je človeški kapital, ki kupuje prestiž in moč ter izboljšuje ekonomski položaj, vendar ni več zadosti samo po sebi. Posameznik v družbi tveganja potrebuje za socialno igro, za obstoj v socialnem svetu tudi socialni kapital. Treba je razvijati sposobnosti, ki bodo socialno izključenim pomagale preživeti, še ne izključenim pomagale obstati in dale nove možnosti, mladim pa pomagale v startu. To je ena temeljnih nalog socialne pedagogike. Zavedati se moramo, da je položaj posameznika vedno odvisen od globalnega družbenega konteksta.

Leta 2002 je bilo na zasedanju Evropskega sveta izobraževanje in usposabljanje sprejeto za ključno prednostno področje v celotni lizbonski strategiji.¹ Kar pomeni, da bo »ne glede na učinkovitost politik na ostalih področjih /.../ Evropska unija postala vodilno in na znanju zasnovano gospodarstvo le, če bosta izobraževanje in usposabljanje odločilno prispevala h gospodarski rasti, inovativnosti, trajnostni zaposljivosti ter socialni koheziji. /.../ Čeprav imata izobraževanje in usposabljanje odločilno vlogo v lizbonskem procesu, predstavljata oba veliko več kot sredstvo za zaposljivost, saj nosita širši delež odgovornosti tako za državljane kot tudi celotno družbo. Poleg tega, da Evropejce usposabljata za poklicno pot, prispevata k osebostnemu razvoju, kar omogoča boljše življenje in aktivno državljanstvo v demokratičnih družbah, kjer spoštujejo kulturno in jezikovno raznolikost« (Education ..., 2002: 9). Nadalje poudarjajo, da imata izobraževanje in usposabljanje posebej pomembno vlogo pri krepitvi socialne kohezije, saj preprečujeta diskriminacijo, izključenost, rasizem in sovražstvo do tujcev, kar spodbuja temeljni vrednoti, skupni vsem evropskim družbam, kot sta strpnost in spoštovanje človekovih pravic. Vzpostavitev povezovalnega in odprtega evropskega prostora izobraževanja in usposabljanja je v času znanja in v svetu globalizacije ključnega pomena za prihodnost Evrope ter njenih državljanov. Sodobne družbene spremembe se zrcalijo v kontekstu globalizacije in kompleksnosti gospodarskih in družbenokulturnih odnosov, zato je vsa razmišljanja o ciljnih sistemov izobraževanja in usposabljanja v prihodnje treba razumeti znotraj tega konteksta, je zapisano v poročilu Evropske komisije o konkretnih ciljnih izobraževalnih sistemov v dani prihodnosti (Report ..., 2001). Glede na lizbonsko strategijo za razvoj Evrope do leta 2010 se izobraževanje in usposabljanje izpostavlja kot pot do večje socialne kohezivnosti in človeškega kapitala. Le-ta predstavlja bistvo družbe znanja, zato so razvojne politike prvenstveno usmerjene v dvig človeškega kapitala, kot bi to bilo čudežno zdravilo za premagovanje vseh izzivov, ki jih prinaša sodobna družba. Pa vendar na osnovi neposrednih izkušenj z uporabniki in nizko zalogo ne le človeškega kapitala, ampak tudi ostalih, vemo, da temu ni tako in je ta daleč od vsemogočnosti. Pomembne so tudi druge oblike

---

¹ *Do leta 2010 mora Evropa postati najbolj konkurenčno in dinamično, na znanju zasnovano gospodarstvo na svetu, sposobno trajnostne gospodarske rasti z več in boljšimi delovnimi mesti ter večjo socialno kohezijo.*

kapitala, zato so tu možnosti in potenciali socialne pedagogike, da se na osnovi strokovnih spoznanj s področjem socialne vzgoje in izobraževanja aktivno vključi v oblikovanje sodobnih edukacijskih politik in v nadaljevanju prispeva k razvoju sodobne družbe in posameznika.

Dostop do izobraževanja, uspeh (dosežki) v izobraževanju, prenos in širjenje znanja v luči socialnega kapitala

Z namenom zagovora mesta in vloge socialne pedagogike v socialni vzgoji in izobraževanju v kontekstu edukacijskih politik in koncepta socialnega kapitala v prispevku izpostavljam tri kategorije, ki pogojujejo razvoj sodobne družbe in posameznika: dostop do izobraževanja, uspeh (dosežke) v izobraževanju ter prenos in širjenje pridobljenega znanja. Predpostavljamo, da je socialni kapital v pomembni povezavi z vsemi tremi kategorijami, kar v nadaljevanju nakazuje na pomemben odnos med socialnim kapitalom in izobraževanjem kot takim, pri čemer se še posebej izpostavlja področje socialne vzgoje in izobraževanja.

Dostop do izobraževanja je temeljnega pomena za razvoj človeškega kapitala. V družbi znanja, v kateri je potreba po vseživljenjskem učenju neobhodna, so za posameznika visoko pomembne socialne vezi in mreže, ki mu olajšajo dostop do izobraževanja. Sodobna družba ustvarja potrebo po pridobivanju vedno novih znanj ter tudi potrebo po socialnem kapitalu in njegovi zalogi, saj so zanj značilne mrežne strukture (Baker, 2000). V družbah znanja je ravno socialni kapital tisti, ki omogoča hitro povezovanje virov znanja z uporabniki. Nadalje je *uspeh (dosežki) v izobraževanju* odvisen od številnih dejavnikov, med katerimi se izpostavlja tudi socialni kapital. Ključnega pomena pri učenju so socialne mreže, norme in kulturni kontekst. Teoretična podlaga konceptualni razpravi o uspehu (dosežkih) v izobraževanju so Colemanove (2000) predpostavke o konceptu socialnega kapitala in njegova teza o vplivu socialnega kapitala na človeški kapital. Njegovo zanimanje za socialni kapital izhaja iz poskusa pojasniti povezavo med socialno neenakostjo in dosežki v izobraževanju.

Običajni izsledki tovrstnih raziskav govorijo, da otroci staršev z dobrim socialnim in ekonomskim ozadjem dosegajo višje uspehe kot otroci z manj ugodnim socialnim in ekonomskim ozadjem. Praviloma je tako, ker se družinski, kulturni in ekonomski kapital reflektira v človeškem kapitalu otrok, v njihovih veščinah, znanju in kvalifikacijah. Coleman je s svojimi izsledki opozoril na določene izjeme znotraj tega pravila. Njegovi izsledki so bili nepričakovani in kontroverzni običajnim, saj so govorili, da socialni kapital lahko kompenzira ekonomski in socialni primanjkljaj. Iz Colemanovih empiričnih zaključkov lahko sklepamo, da obstaja pomembna povezava med posameznikovo zalogo socialnega kapitala in njegovim uspehom v izobraževanju. Nadalje sta *prenos in širjenje pridobljenega znanja* prav tako pomembna kot njegovo posedovanje. V sodobni družbi šola izgublja svojo ekonomsko funkcijo priprave na zaposlitev. Izobrazba ne zagotavlja več delovnega mesta. To dejstvo odpira vprašanje, s katerim se morajo soočiti tudi edukacijske politike: kakšno znanje potrebujemo v sodobni družbi in ga bomo potrebovali v družbi prihodnosti? Socialni kapital predpostavlja znanja, uporabna za življenje. Adam in Rončević (2003) med pomembnimi vidiki socialnega kapitala za razvoj družbe navajata tudi socialni kapital kot katalizator diseminacije človeškega in intelektualnega kapitala. Človeški kapital, ki se ne prenaša in širi ter ne prispeva k razvoju in reševanju družbenih problemov, je »mrtvi kapital« (Gibbons idr., 1994, v Adam, Rončević, 2003). Socialni kapital se v tem kontekstu razume kot vir, ki izvaja vlogo prenosa in širjenja pridobljenega znanja.

Ugotovitve

Osrednje raziskovalno vprašanje prispevka smo raziskovali z analizo uradnih dokumentov procesa Izobraževanje in usposabljanje 2010, ki oblikujejo sodobne evropske edukacijske politike.

V analizi smo bili pozorni na povezovanje posameznih kazalnikov socialnega kapitala s karakteristiko sodobne družbe in tudi edukacijskih politik: s človeškim kapitalom. Zanimalo nas je, koliko so kazalniki socialnega kapitala, in sicer širjenje socialne mreže, zaupanje, vzajemnost, sodelovanje, upoštevanje pravil, vključenost v skupine in povezovanje z drugimi skupinami,

vključeni v sodobne evropske edukacijske politike. V analizi smo se še posebej navezovali na vsebine *evropskih standardov za področje izobraževanja in usposabljanja za leto 2010*², ki naj bi jih dosegli za izboljšanje sistemov izobraževanja in usposabljanja do leta 2010, in sicer a) največ 10 % posameznikov, starih od 18 do 24 let, ki imajo največ nižjo sekundarno izobrazbo in se ne izobražujejo več; b) število diplomantov na področju matematike, naravoslovja in tehnologije naj bi se povečalo vsaj za 15 % ter popravilo ravnovesje med moškimi in ženskimi diplomanti na teh področjih; c) najmanj 85 % posameznikov, starih 22 let, mora imeti končano višje sekundarno izobraževanje; č) delež 15-letnikov, ki dosegajo nizke dosežke v bralni pismenosti, naj bi se zmanjšal vsaj za 20 % v primerjavi z letom 2000; d) delež odraslih (25–64 let) v vseživljenjskem izobraževanju naj bi dosegel 12,5 % populacije. Iz evropskih standardov lahko ugotovimo tendenco k dvigu človeškega kapitala, ki se kaže primarno prek aktivnosti za dvig izobrazbene ravni Evropejcev. Ugotovimo lahko, da bo stopnja človeškega kapitala leta 2010 veljala za glavnega pokazatelja v razvoju in napredku evropskega izobraževanja in usposabljanja. Če upoštevamo temeljne kategorije v procesu izobraževanja oz. na poti do znanja, ugotovimo, da sta v povezavi z evropskimi standardi še posebej pomembna *dostop do izobraževanja* in *uspeh (dosežki) v izobraževanju*. Predpostavljamo, da morata biti ta dva pogoja za doseg evropskih standardov izpolnjena. Iz aktivnosti sodobnih evropskih edukacijskih politik je razvidno, da v veliki meri delujejo v smeri prvega izpostavljenega pogoja. Številne aktivnosti procesa so usmerjene v problem dostopa do izobraževanja in usposabljanja. Predvidevamo, da določene aktivnosti procesa, vezane na skupne cilje, posredno vplivajo tudi na drugi pogoj – uspeh (dosežke) v izobraževanju. Glede na značilnosti sodobne družbe, katere karakteristiki nista le socialna kohezivnost in človeški kapital, temveč na drugi strani tudi socialno izključevanje in neenakosti, se zdi pri oblikovanju sodobnega evropskega izobraževanja pomembno upoštevati tudi Colemanovo tezo o vplivu socialnega kapitala na človeški kapital. Glede na njegove izsledke je socialni kapital v pomembni povezavi z uspehom (dosežki) v izobraževanju.

Glede na predpostavke o treh kategorijah v procesu izobraževanja oz. na poti do znanja iz analize lahko ugotovimo, da

² Progress towards ..., 2004: 14.

so sodobne evropske edukacijske politike z mnogimi aktivnostmi usmerjene v reševanje problema prve kategorije – *dostopa do izobraževanja*. Evropski standardi za leto 2010 kažejo na povezavo z drugo kategorijo – *uspehom (dosežki) v izobraževanju*. Zastavljeni standardi so merilo uspeha in stimulacijski instrument. Pravzaprav so merilo uspeha družbe v doseženi stopnji človeškega kapitala. Vprašanje tretje kategorije – *prenosa in širjenja pridobljenega znanja* – povezujemo z zaposlenostjo in razvojem poklicne poti. Med aktivnostmi edukacijskih politik se izpostavljajo povezovanja z delovnim okoljem, raziskovanjem in širšo družbo, vendar tej kategoriji še zdaleč ni namenjenega toliko prostora kot prvima dvema. Glede na značilnosti sodobne družbe, ko šola izgublja svojo ekonomsko funkcijo, se je nujno treba lotiti ključnih vprašanj, ki se navezujejo na to kategorijo, kajti brez izpolnitve tega pogoja o razvoju tako družbe kot posameznika ne moremo govoriti. Povezava med izobraževanjem in porabniki znanja (pri tem mislimo na vse dejavnosti, ne le gospodarske) je ob tem problemu ključna. Še posebej je pomembna povezava med dostopom do izobraževanja ter možnostjo prenosa in širjenja pridobljenega znanja.

Zaključek

Zagotavljanje (le) maksimalnega dostopa do izobraževanja brez realiziranja celotnega procesa, ki vključuje vse tri kategorije, ki smo jih izpostavili, pomeni neetično zavajanje in ustvarjanje zablod. Govorimo ob predpostavki, da se realizira tudi druga kategorija – *uspeh (dosežki) v izobraževanju* –, za tretjo kategorijo – *prenos in širjenje pridobljenega znanja* – pa ni pogojev. Če še enkrat ponovimo Gibbonsovo tezo, je človeški kapital, ki se ne prenaša, mrtvi kapital – čemu je bil torej namenjen dostop in čemu služi pridobljeni človeški kapital? Lahko bi odgovorili, da je realiziranje tretje kategorije vezano na problem trga dela, vendar ta odgovor ni zadovoljiv. Razvojne politike se oblikujejo povezano in se zato tudi od edukacijskih politik pričakuje, da bodo sposobne celostnega razumevanja v načrtovanju akcij ter da ne plujejo mimo tveganj in izzivov sodobne družbe. Zaključimo lahko, da edukacijske politike čaka tehten premislek pred načrtovanjem naslednjih akcij, da bodo opravičile vlogo, ki jim je bila podeljena v lizbonskem procesu.

Kritično stališče, ki smo ga zavzeli, bi moralo biti prisotno v socialni pedagogiki nasploh. Naloga socialne pedagogike je, zavzeti se za reševanje problema tretje kategorije in prispevati k razvoju družbe in posameznika. Če se bo distancirala od problema, potem bo izključevala samo sebe in svoja izhodišča. Stimulacija v pravo smer delovanja bi morali biti naši uporabniki in njihove osebne zgodbe, ki so družbena realnost in se ne skrivajo za parolami in paragrafi. Socialna pedagogika lahko s poudarjanjem in razvijanjem področja socialne vzgoje in izobraževanja pomembno prispeva k edukacijskim politikam. Ugotovitve prispevka potrjujejo mesto socialne pedagogike v edukacijskih politikah, vprašanje pa je, kako ga bo zasedla oz. se do tega opredelila – kot aktivna oblikovalka (kar pomeni sodelovanje v oblikovanju in izvajanju akcij, ki se vežejo na socialnopedagoško področje v kontekstu edukacij) ali (zgolj) kot udeleženka (opazovalka) z obrobja?

Literatura

Adam, F., Rončević, B. (2003). Socialni kapital: opredelitve in raziskovalne strategije. V M. Makarovič (ur.), *Socialni kapital v Sloveniji*. Ljubljana: Založba Sophija, 5–32.

Baker, W. (2000). *Social capital by design: structures, strategies and institutional context*. Pridobljeno 15. 5. 2002 s svetovnega spleta: <http://www.humaxnetworks.com/Print/p-corpsoc.html>

Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

Coleman, J. S. (2000). Social capital in creation of human capital. V E. L. Lesser (ur.), *Knowledge and social capita*. Boston: Butterworth-Heinemann, 17–41.

Detailed work programme on the follow-up of the objectives of education and training systems in Europe. (2002). Brussels: Council of the European Union.

Education and training in Europe: diverse systems, shared goals for 2010. (2002). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Field, J. (2003). *Social capital*. London & New York: Routledge.

Grenfell, M., James D. (1998). *Bourdieu and education*. London: Falmer press.

Munn, P. (2000). *Social capital, schools, and exclusions*. V S. Baron (ur.), *Social capital, critical perspectives*. New York: Oxford University Press, 168–181.

Presidency Conclusions, Lisbon European Council – *Conclusions of the Lisbon European Council*. (2004). Lisbon: European Council.

Progress towards the common objectives in education and training. Indicators and Benchmarks. (2004). Brussels: Commission of the European Communities.

Report by the Commission on The concrete future objectives of education and training. (2001). Brussels: Commission of the European Communities.

Rifkin, J. (2000). *The Age of Access: The new culture of hypercapitalism, where all of life is a paid – for experience*. New York: Putnam Ing.

Schuller, T., Baron, S., Field, J. (2000). Social capital: a review and critique. In S. Baron (ur.), *Social capital, critical perspectives*. New York: Oxford University Press, 1–38.

Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ). Elektronska izdaja.

Ule, N. M. (2000). *Sodobne identitete v vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Pregledni znanstveni članek, prejet novembra 2005.